

Вознюк О.В. Феномен казки у розвитку дитини: від В.О.Сухомлинського до сьогодення // Філософія для дітей. В.О.Сухомлинський у діалозі з сучасністю : Педагогічні читання : Зб. наук.-методич. Праць / За заг. Ред. О.В.Сухомлинської, О.В. Савченко. – Житомир: ФО-П Левковець Н.М., 2017. – С. 19-24.

УДК 377.8

Олександр Васильович Вознюк,

доктор педагогічних наук, професор кафедри дошкільного виховання і педагогічних інновацій Житомирського державного університету ім.І.Франка

ФЕНОМЕН КАЗКИ У РОЗВИТКУ ДИТИНИ: ВІД В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО ДО СЬОГОДЕННЯ

1. Актуальність реалізації освітньо-навчальної функції казки

Казково-метафоричний ресурс розвитку дитини надзвичайно актуалізується у сучасній психолого-педагогічній науці, що вивчає особливості сприйняття і розуміння дітьми казкового змісту. К.Ушинський, С.Русова, В.Сухомлинський високо оцінювали роль казок у вихованні та розвитку особистості дитини. Зокрема, В.О. Сухомлинський в своїй "школі радості" культивував дитячу словесну казкотворчість. Великий педагог писав: "Я не уявляю навчання в школі не тільки без слухання, але і без створення казок". Письмова мова вводиться їм в широкий контекст символічної діяльності, такої, як малювання, музика. Багаторічна практика переконала В. О. Сухомлинського, що "музика, уява, фантазія, казка, творчість – це доріжка, йдучи якою, дитина розвиває свої духовні сили".

Однак, у сучасній виховній практиці казку використовують в основному як виховний засіб, за допомогою якого в дітей формують ціннісні орієнтації, сферу моральний уявлень про світ, а також навчають способам моральної поведінки в системі суспільних відносин.

Освітньо-навчальні ж функції казки, пов'язані в основному з науково-філософським освоєнням дійсності людиною, найменш розроблені в дошкільній педагогіці і практично не реалізуються в сучасних дошкільних закладах. У той час як освітньо-навчальний ресурс казки воістину колосальний, а його теоретичне обґрунтування і широке застосування дозволяє реалізувати нову парадигму дошкільної освіти [1].

2. Діалектичний зв'язок міфологічної (правопівкульової) і наукової (лівопівкульової) стратегій пізнання та репрезентації знань

Відомо, що людина, як на світанку існування людства, так і в період свого раннього дитинства, відображає світ та освоює його в основному на основі механізмів правої півкулі головного мозку, формуючи міфологічну

реальність, виробляючи цілісне бачення й розуміння світу та розвиваючи синтетичне знання, що оперує міфологемами, які під час аналізу сучасною наукою виявляється адекватним об'єктивному стану речей, виявляючи феномен "знання до пізнання" [4].

Тобто, мова міфу (де світ постає цілісним неподільним комплексом) може одержувати наукову інтерпретацію на рівні механізмів лівої півкулі головного мозку людини. При цьому те, що у межах міфу існує синкретично і не підкоряється класичного лінійного принципу причини-наслідку, у межах наукового світорозуміння може бути представленим як існуюче роздільно й причинно-обумовлене.

Цілість соціоприродного світу та єдність міфу та теорії виявляє принцип культурно-історичної неперервності буття людства, знання якого про світ постають "існуючими від віку" у згорнутій міфологічній формі, асоціативним та метафоричним чином організованим, здатній трансформуватися у науково-теоретичні схеми в процесі розвитку людського суспільства [4].

Важливі проблеми, пов'язані з осмисленням ролі казки як відображення міфологічної реальності, що є початковим джерелом розвитку людства, стають зрозумілішими, якщо при їх аналізі спиратися на *концепцію функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини*.

3. Концепція функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини та її роль у побудові освітнього процесу

Півкулі постають певним психофізіологічним фокусом людського організму, оскільки з їх функціями прямо або побічно пов'язані головні аспекти людської істоти.

Зауважимо про ***важливість урахування зазначених особливостей в освітньому процесі***. На думку С.С. Пальчевського, цілісний процес пізнання здійснюється в результаті взаємодії операцій, які виконуються півкулями головного мозку людини [5, с. 118].

Потрібно відзначити, що в онто- і філогенезі живої істоти спостерігається поступове зростання півкульової асиметрії, найбільший вираз якої досягається в зрілому віці. Потім півкульова асиметрія поступово нівелюється. Виявляється стан функціонального синтезу півкуль, коли літня людина, збагачена життєвим досвідом, по суті перетворюється на дитину з її пластичною психікою і безпосередністю сприйняття світу (що є, певною мірою, акмеологічним ідеалом).

Можна сказати, що розвиток людини проходить від правопівкульового аспекту психіки (у немовляти обидві півкулі функціонують як єдине ціле в основному за принципом правої півкулі) до лівопівкульового, а від нього – до стану функціонального синтезу півкуль.

Якщо брати до уваги, що права півкуля функціонує в теперішньому часі зі спрямованістю у минуле, а ліва – в теперішньому часі зі спрямованістю у майбутнє, то можна стверджувати, що розвиток людини природним чином йде від минулого до майбутнього, а від нього – до синтезу минулого і

майбутнього, коли просторово-часова дихотомія буття нівелюється і людина звільняється від "прокляття Кроноса", яке споконвічно пригнічує її. Тут актуальна і потенційна реальності інтегруються, а буття людини і форми освоєння світу помітно збагачуються.

У зв'язку з цим важливо зазначити, що онто- та філогенетична динаміка півкуль реалізує рух від *підсвідомого* (правопівкульового) до *свідомого* (лівопівкульового) аспекту психічної діяльності, а від нього – до їх синтезу та виходу до *надсвідомого* (К.С. Станіславський, В.П.Симонов) як креативного статусу людини, який характеризується станом єдності протилежностей, який на рівні психічного відображення дійсності реалізується у феномені дипластії – фундаментальної здатності людини, що відрізняє її від тварини, поєднувати в одному життєвому контексті речі, що виключають одна одну.

4. Аналіз казки з позиції концепції функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини

Якщо розвиток людини йде від правої півкулі до лівою, а від неї до їх функціонального синтезу, то це означає, *що соціально-педагогічні впливи та, взагалі, будь-яка інформація, що реалізуються на рівні функцій правої півкулі (у дошкільному та молодшому шкільному віці), трансформуються у певні абстрактно-логічні форми на рівні функцій лівої півкулі.* За таких умов *відбувається поступово розгортання правопівкульового конкретно-образного змісту освіти (що переважає у дошкільному віці) у сфері лівопівкульових процесів (у середньому та старшому шкільному віці).*

Таким чином, казково-міфологічний зміст освіти перетворюється на науково-теоретичний, а, відтак, феномен функціональної неперервності півкуль головного мозку передбачає єдність міфу та науки, їх взаємне обертання, коли міф може одержувати наукове розуміння, а сама наука використовувати "наукові міфи" (Томас Кун).

Слід сказати, що, як вважають деякі вчені, властивість міфологічного відображення дійсності є чи не єдиним засобом впіймати та змістовно визначити об'єкти високого ступеня абстракції. При цьому *адекватне пізнання світу людиною передбачає сплавлення наукового (однозначного, переважно лівопівкульового) та міфологічного (багатозначного, переважно правопівкульового) типів осягнення світу, а це формує автентичну реальність як Істину* (її вітчизняний логік С. Б. Церетелі визначив як "єдність протилежностей"), у сфері якої інтегрується протилежності і формується дипластія.

Історія людства доводить, що казка, притча, билина, міф, байка та інші засоби метафоричного відображення дійсності виступали та виступають одним з найбільш важливих когнітивних інструментів освоєння людьми певного типу культури, своєрідним шляхом "входження" в неї, виявляються головним вербальним механізмом навчання та виховання на початкових етапах розвитку людського суспільства. Для дитини, що знаходиться на початковому етапі розвитку людської особистості, також характерна

міфологічна та епічна картина світу, яка потім підкорюється теоретичній та прагматичній науковій картині. Суттєвим є й те, що міф, казка містять у собі еталони нормативної поведінки, мудрість народів світу, дозволяють дитині прогнозувати події, будувати поведінку на основі конструювання моделі світу, виступають при цьому особливим культурологічним феноменом.

У цьому розумінні казка, міф постають специфічною формою підсвідомих ("природжених") ідей архетипів, "матриць мислення" людства.

Роль казки в житті людини виявляється найбільш повно при аналізі феномену функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини, відповідно до якого права півкуля, яка виражає синтетичний аспект знання та відображає світ за принципом "все у всьому", втілює в собі пралогічне (наочно-образне, наочно-дійове) мислення людини, яке в процесі її розвитку починає "конкурувати" з більш молодшою в еволюційному відношенні лівопівкульовою психікою людини, що виражає аналітичний аспект знання і відображає світ дискретним, множинним, абстрактно-логічним, аналітичним, вербальним чином.

Принцип неперервності психічної діяльності людини передбачає єдність півкульових стратегій обробки інформації у процесі еволюції людини. Аналіз цього процесу дозволяє дійти висновку, що правопівкульова психіка дитини, розвиток її наочно-образного мислення, здатність до емпіричних узагальнень відіграють нарізну роль і в житті дорослої людини та "не є лише тимчасовим етапом, який потрібно пройти якомога швидше, щоб "замінити" його вербально-логічним мисленням" [7, с. 229].

При цьому це лівопівкульове вербально-логічне мислення *"вирастає"* з багатозначного метафоричного правопівкульового освоєння дійсності людиною. Відтак, з позиції концепції функціональної асиметрії півкуль головного мозку метою розвитку людини є досягнення функціонального узгодження правопівкульового та лівопівкульового аспектів психіки, їх синтез, коли такі феномени, що співвідносяться з функціональною природою півкуль, як образ та ідея, предмет та знак, почуття та думка, єдине та множинне сполучаються, формуючи психологічну базу для інтуїтивного, медитативно-діалектичного, творчого, евристичного, просвітленого, розуміючого віддзеркалення дійсності та її опанування, в процесі чого конкретне та абстрактне, експресивне та логічне з'єднуються, породжуючи феномен автентичного, істинного буття.

Зрозуміло, що півкульовий синтез передбачає повне розкриття ресурсів "правого", творчого аспекту психіки (сутність якого полягає у вмінні мислити цілісно, багатозначно, поєднуючи факти та реалії, що належать до різних і навіть полярних сфер реальності), а тому слід не поспішати замінити активність правої півкулі лівою. Так, А. Запорожець писав, що розум людини, у котрої у дитячі роки не сформувалось належним чином безпосереднє сприйняття оточуючого світу та наочно-образне мислення, може одержати згодом односторонній розвиток, набути надмірно абстрагованого від конкретної дійсності характеру [3]. Деякі дослідники вважають, що таке суто однобічне мислення призводить до формування

шизоїдного типу людини, яка характеризується однозначним "чорно-білим" світосприйняттям.

Більше того, як пише Е. Берн, саме у дитинстві кристалізується певний "сценарій" майбутнього життя людини. Цей механізм формування майбутнього сценарію життя у дитини пояснюється тим, що в цей час у неї спостерігається активність переважно правопівкульового аспекту психіки, що є характерним для гіпнотичного трансу та реалізує механізми сугестії (навіювання).

У зв'язку з цим суттєво відзначити, що явище, яке одержало назву *імпрінтинг* (від англійського *imprinting* – швидке, одноразове запам'ятовування) як процес формування міцних слідів зам'яти, має місце саме в контексті афективної ситуації, коли активна права "емоційна" півкуля головного мозку людини, у функціональній площині якої відбувається своєрідне **кодування майбутньої поведінки людини через призму наочності та образності, що знаходить своє найбільш послідовне відображення саме у казково-метафоричному способі осягнення та освоєння буття.**

У зв'язку з цим зазначимо, що людина набуває різноманітного досвіду життя через два канали – *емоційно-чуттєвий* (некритичний, емпатійний, ірраціональний, правопівкульовий) та *логічний*, (критичний, вольовий, раціональний, лівопівкульовий).

Через чуттєвий канал інформаційні елементи досвіду сприймаються та легко засвоюються як елементи сугестії, що реалізується у процесі **виховання**. Через логічний канал досвід сприймається як інструментальна й операційна сутність, тобто, тут людина вчиться на своєму досвіді, який вона має виробити самостійно, що реалізується у процесі **навчання**.

Найбільш чітко казку як підсвідомо-правопівкульовий, сакральний засіб навчання репрезентовано в *Новому Заповіті* у вигляді притч, де конкретний образ та його інтерпретація показані як співіснуючі. У казці право інтерпретації віддається тому, хто її читає або слухає. Це право реалізується ним на тому чи іншому рівні когнітивних "домагань", у тих чи інших концептуально-теоретичних формах. При цьому сфера наукових змістів, що видобувається в процесі такої інтерпретації, практично необмежена.

Більш того, емоційний, наочний, конкретний й чуттєвий фон казки може бути базою для розв'язання проблемного завдання, оскільки, як засвідчили психологічні дослідження, стан емоційної активації спостерігається у процесі розв'язання проблеми, виконання тих або інших дій. А сама емоція (як феномен правопівкульової активності) виступає передуючим етапом розв'язання завдання [7, с. 220-230], постає "паливом" для психофізіологічного "казану", де готується це розв'язання і де логічне знання присутнє у "згорнутому", "зашифрованому" вигляді.

Відтак, казка, як втілення аналітичного знання у "згорнутій" синтетичній формі, виступає у вигляді системи підсвідомих архетипових ідей, які здатні трансформуватися в науково-теоретичні схеми. При цьому **чим глибше занурюється дитина у світ казок та чим більш просторий цей світ, тим**

більше науково-теоретичних сенсів вона згодом здатна сприйняти, видобути та кристалізувати.

Отже, казка, міф, народна релігійна традиція, ритуал, як форми активності переважно правопівкульової психіки, є принципово необхідним засобом навчання та виховання дітей не лише дошкільного, але й молодшого шкільного віку, протягом якого шкільний процес може отримати реалізацію через казку, міф та інші подібні явища.

При цьому вплив казки на дитину має скоріше ситуативний, спонтанний, ніж прогнозований, технологічний характер, що розповсюджується й на традиційно визнані казки. Цей вплив казки актуалізується, коли дитина знаходиться у особливому стані сприймання світу на рівні активності механізмів підсвідомості. У цей момент дитина відкрита та незахищена від зовнішніх впливів, тому добір казок і спосіб донесення їх до дитини має принципове значення з позиції психотерапії.

5. Приклади інтерпретації казок та їх роль у творчому розвитку дитини й її наукового світогляду

Наведемо приклад однієї з таких інтерпретацій. У казках *"Про Ріпку"* та *"Про курку Рябу"* ми можемо знайти втілення у формі наочно-дійового мислення багатьох математичних, фізичних, філософських, логічних принципів. Це й закони переходу кількості в якість, заперечення заперечення, а також правило послідовного аналітичного ("ланцюгового") мислення: "...баба за діда, дід за ріпку...". Це й один із законів катастроф ("...мишка хвостиком махнула та яєчко розбилося..."), який говорить, що будь-яка система може достатньо довго чинити опір зовнішній руйнівальній дії за рахунок внутрішніх компенсаторних можливостей, доки вона не вичерпає ресурси свого "гомеостазу" та не почне розпадатися, при цьому цей процес набуває лавиноподібного катастрофічного характеру, приводом для якого може слугувати зовсім незначна обставина.

Казка про *"Колобка"* демонструє маленьким дітям таємницю створення світу, який, по-перше, має сферичну форму, по-друге, створений двома протилежними аспектами ("дідусем і бабусею"), і, по-третє, створений з "нічого" ("по засіках поскребли") – фізичного вакууму.

У чарівних казках реалізуються невизначені, парадоксальні ситуації ("Піди туди, не знаю куди, принеси те, не знаю що"), дається універсальний код моральної поведінки (казки про *"Івана-дурня"*, *"Золоту рибку"*, *"Щуку"*, яка виконує всі бажання).

Так, казка про *"Золоту рибку"* крім моральних аспектів, демонструє дітям не тільки закон перетворення кількості в якість, але і закон розвитку людини у напрямку Абсолюту: ніякі бажання і матеріальні претензії в цьому світі не можуть задовольнити навіть таку просту істоту, як стара жебрачка, що в кінцевому підсумку прагне вийти з предметного поля бажань у сферу абсолютного, коли бажає абсолютизувати саме бажання, зробивши Золоту рибку прислугою.

Билина-казка про "Іллю Муромця" виразно демонструє дітям діалектичну інваріантну схему розгортання конкретної історичної події, виступаючи при цьому "кодом доступу" (метафорою) до розуміння особливої історичної ролі слов'янського етносу: теза (народження Іллі – здорового хлопчика) – антитеза (параліч, що розбив маленького Іллю та тривав 30 років) – синтез (чудове одужання багатиря Іллі Муромця, що супроводжується отриманням особливих фізичних і духовних якостей).

6. Важливі освітньо-розвивальні ресурси казки

Казка може бути підмогою й у вивченні історії (В.Я. Пропп), оскільки багато історичних подій подібні до структури чарівної казки, що відкриває широкі перспективи для встановлення типових структур історичних подій.

Казка може бути засобом обробки та розвитку внутрішнього коду внутрішньої мови дитини, де слова, як правило, замінюються іншими сигналами, наочними схемами. Діти зіштовхуються із серйозними труднощами при переході від прослуханого тексту до аналогічного, але переданого "своїми словами", зумовленими недостатньою сформованістю внутрішньої мови, в якій слова, поняття, як правило, заміщені іншими сигналами (образами, метафорами, наочними схемами тощо). Казка з її метафоричністю засобів вираження та принциповою зверненістю до правопівкульового відображення дійсності є надійним інструментом формування внутрішньої мови дитини.

Головне, казка виступає й як засіб розвитку спонтанного, парадоксального світосприйняття – вінця (та одночасно початкової точки) розвитку людини. Тут можна говорити про казкову "поезію безглуздостей" Люїса Керролла і Корнія Чуковського, про літературну традицію символічної інверсії, яка в дитячому словотворенні виявляється у цікавих мовних витворах дітей.

Гармонійна людина розуміється нами як така, що поєднує правопівкульову (багатозначну, метафоричну) та лівопівкульову (однозначну, аналітичну) логіку, типи мислення, що дає вихід у сферу розвитку парадоксальної діалектичної логіки, основи якої закладено саме в парадоксальних казках. Це, у свою чергу, визначає потребу у створенні особливого педагогічного напрямку – **парадоксоведення** (парадоксології) [2].

Відтак, казка виступає важливим засобом розвитку творчих здібностей дітей молодшого віку, що зумовлено характерними для них особливостями сприйняття дійсності, передусім через призму міфологічно-казкових сюжетів. І якщо найбільш суттєвим аспектом нашого світу є рух, перетворення одного в друге, то казки, що рясніють різними метаморфозами та багаті на міфологічно-циклічні події, якомога краще дають дитині уявлення про ідею мінливого, плинного, парадоксального світу як поєднання лінійних та циклічних процесів.

Творчість є виходом у сферу багатозначного, багатомірного розуміння реальності та її опанування, тобто творчість передбачає переборення

ситуативної даності як здатності суб'єкта виходити за межі однозначних конструкцій "зовнішньої доцільності", як вміння бачити ціле раніше за частини. Казка у даному випадку може виступати у вигляді засобу розвитку творчого уявлення дитини, її вміння переходити за межі безпосереднього буття та маніпулювати категоріями потенційного, віртуального.

Саме така надситуативна дія забезпечує стихійну орієнтацію дитини у сфері живих точок росту людської культури, оволодіння формами духовного й практичного досвіду людства, саме тут виявляється механізм універсалізації зони ближнього розвитку дитини, її розмикання в перспективу необмеженого становлення людини як суб'єкта культури та історії.

7. Методика використання казки у навчанні дітей старшого дошкільного віку на прикладі казки про Ріпку

Розглянемо основні розвивальні аспекти казки, їх поетапну реалізацію у навчально-виховному процесі ДНЗ.

1. Автор казки, оповідання, притчі, коротка інтерпретація казки.

Казка народна. Коротка інтерпретація: посадив дід ріпку; коли вона виросла, знадобилися зусилля всіх членів родини, а також домашніх тварин для того, щоб витягнути ріпку із землі; зрештою, результат був досягнутий за допомогою миші, яка живе в норі біля будинку; всього знадобилося шість учасників для реалізації мети.

2. Освітньо-розвивальні ресурси.

1.1. Розвиток лівопівкульового абстрактно-логічного мислення, формування фізичних і математичних уявлень про світ, що реалізується у таких ідеях та уявленнях, як:

- принцип причини-наслідку, що полягає в тому, що причиною є процес посадки ріпки (у вигляді насіння), а наслідком – її зростання, в результаті чого ми отримуємо урожай;
- мета-результат: для того, щоб витягнути ріпку слід використовувати інструмент(и) – людей і тварин;
- перетворення потенційного в актуальне (потенційне насіння врешті-решт реалізується в актуальне – плід);
- зростання і зміни: зростання ріпки та перетворення насіння у плід;.
- лінійний розумовий процес, що знаходить причини і наслідки;
- нарощування і сумація чинників: у процесі вилучення ріпки брали участі послідовно шість істот;.
- діалектичний закон переходу кількості в якість: поступове збільшення кількості учасників, останнім з яких стала мишка;

– основний закон катастроф: система досить довго може підтримувати свою внутрішню стійкість при деструктивному впливі зовнішнього середовища до тих пір, поки система не вичерпає ресурси стійкості і не почне руйнуватися лавиноподібним чином, причому, чинником для цього може слугувати незначний вплив: маленька мишка.

1.2. Актуалізація функцій правопівкульового образного багатозначного міфологічного мислення, що реалізується у таких ідеях та уявленнях, як:

– процес прихованого і чудового росту насіння, яке дає результат – ріпку;

– ріпка при цьому в метафоричним вигляді втілює в собі спосіб життя людини і результату цього життя;

– парадокс, який полягає в тому, що маленька мишка виявилася немов би головною причиною, що призвела до потрібного результату;

1.2. Розвиток мовлення.

Казка є досить короткою, її виклад використовує прості для вимови слова, які навчають дитину вимовляти конкретні буквених сполучень.

1.4. Розвиток екологічної свідомості, який передбачає формування у дитини уявлень про:

– зростання та розвиток природи;

– невичерпні ресурси природи, яка дає людині засоби до існування даром, варто лише посадити насіння;

– взаємодію з природою для отримання її благ;

– єдність людини і тваринного світу.

1.5. Розвиток морально-правової свідомості та соціальних контактів реалізується через формування у дитини уявлень про:

– єдність людини і тваринного світу;

– колективну працю і колективне зусилля для досягнення мети;

– соціальний устрій та систему соціально-природної ієрархії.

1.6. Психотерапевтичні ресурси.

Психологічні проблеми дитини при проектуванні на сюжет казки (особливо, якщо цей сюжет отримує сюжетно-рольову обкатку) отримують розв'язок (катарсис) в умовах ідентифікації дитини з проблемами казки. Казки про ріпку при цьому вчить дитину взаємодії людей і формує розуміння того, що кожен член спільноти однаково потрібен і цінний для життєдіяльності людського товариства.

3. Кілька паралельних (подібних) казок, оповідань, притч.

У В. О. Сухомлинського є оповідь "Подвиг комара" [6, с. 428]:

"Над глибоким проваллям стояла Бочка. Багато років вона стояла, і всі дивувалися: міцно стоїть, ніхто її й з місця не зрушить.

А то якось над проваллям пролітав Комар. Бачить, щось стоїть над самісінькою кручею. "Що воно таке?" – подумав Комар, опустився і сів перепочити.

Та ледве сів на ту Бочку, як вона звалилася в провалля...

Люди так і зойкнули, здивовані:

– Ти бач, який сильний Комар! Бочку зрушив, звалив у провалля.

Почув Комар, як його люди хвалять, і загордився:

– Значить, я й справді найдужчий у світі".

4. Конкретні методики роботи з матеріалом.

Сюжетно-рольова гра. Відтворення казки за допомогою малюнків, пластиліну та ін. Виклад казки. Повторення казки за вихователем. Демонстрація фізичних і математичних феноменів, розкритих у казці, за допомогою наочно-образних засобів. Зображення дитиною за допомогою малюнка свого місця (а також членів своєї сім'ї, своїх знайомих) в казці. Наповнення казки іншими казковими персонажами. Праця з сюжетом казки (діти змінюють сюжет).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вознюк О.В. Педагогічна синергетика: генеза, теорія і практика : монографія / О.В. Вознюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2012. – 708 с [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/9067/>

2. Вознюк О.В. Парадоксоведення – навчальна дисципліна нової освітньої парадигми / О.В. Вознюк // Наукові записки Малої академії наук України. – Збірник Наукових праць. Серія: Педагогічні науки. – Вип. 6. – К., 2014. – С. 44-62.

3. Запорожец А. В. Значение ранних периодов детства для формирования детской личности / А. В. Запорожец // Принцип развития в психологии. – М.: Наука 1978. – С. 254–256.

4. Крымский С. Б. Культурные архетипы, или "знание до познания" / С. Б. Крымский // Природа. – 1991. – № 11. – С. 70–75.

5. Пальчевський С.С. Сугестопедагогіка / С.С. Пальчевський. – Рівне : РДГУ, 2002. – 393 с.

6. Сухомлинский В. О. Я розповім вам про казку... Філософія для дітей / В. О. Сухомлинський. Збірка творів. Укладач Ольга Сухомлинська. – Видавничий дім "Школа". – 2016. – 575 с.

7. Тихомиров О. К. Психология мышления / О. К. Тихомиров. – М.: Изд. МГУ, 1984. – 272 с.